

ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ І ПРИПИНЕННЯ ВОЛОДІННЯ

Чинний ЦК України вперше в історії вітчизняного цивільного законодавства здійснив детальну регламентацію відносин володіння. Своє перше відображення в рамках цього інституту знайшли й підстави виникнення і припинення володіння. Чітке визначення підстав виникнення і припинення володіння має важливе значення, оскільки саме вони окреслюють сферу застосування інституту володіння. Проте обраний наразі законодавцем спосіб закріплення системи підстав виникнення і припинення володіння, як, втім, і інституту володіння в цілому, викликає слушні нарікання науковців.

Завданням даної статті є визначення підстав виникнення і припинення права володіння й фактичного володіння, виходячи зі змісту інституту володіння, а також на підставі формального підходу, запропонованого ЦК України. А також дослідження в цьому ракурсі можливостей вдосконалення законодавчого регулювання підстав виникнення і припинення володіння.

Окремі аспекти даного питання розглядалися такими вченими-правниками, як О. В. Дзера, С. О. Погрібний, Є. О. Харитонов, В. В. Цюра, Я. М. Шевченко та іншими. Водночас комплексне дослідження саме цього питання в контексті чинного цивільного законодавства України з урахуванням останніх напрацювань нормотворчої діяльності не здійснювалось.

Відразу ж потрібно зазначити, що ЦК України визначає підстави виникнення і припинення лише права володіння, тобто лише такого володіння, яке є законним. Принаймні такий висновок можна зробити виходячи із назв відповідних статей ЦК України: ст. 398 «Виникнення права володіння», ст. 399 «Припинення права володіння». Однак, аналізуючи зміст ст. 399, можна помітити, що багато з її норм можуть бути застосовані також і щодо фактичного незаконного володіння.

Потрібно зауважити, що на відміну від самого ЦК України, його проект від 25 серпня 1996 р. визначав підстави виникнення та припинення володіння взагалі, тобто і законного і незаконного. Відповідно до ст. 400 проекту ЦК України «Виникнення володіння» володіння виникає в результаті заволодіння майном (односторонній акт) або в результаті передання майна володільцеві попереднім володільцем. А згідно зі ст. 401 «Припинення володіння» володіння припиняється у зв'язку із втратою фактичного володіння майном або в результаті відмови від володіння ним.

Отже, в проекті ЦК України були чітко визначені підстави виникнення і припинення не тільки законного, але і незаконного володіння. Чинний ЦК України таких норм не містить, і, відповідно, такі підстави можна визначити, тільки аналізуючи зміст конкретної норми в кожному окремому випадку. З одного боку, таке рішення законодавця узгоджується з концепцією володіння як одного з речових прав на чуже майно; з іншого, — оскільки сама ця концепція

втілена в ЦК України непослідовно (адже глава про право володіння чужим майном містить деякі норми і про фактичне володіння), то включення до нього ще й норми про підстави виникнення і припинення фактичного володіння все ж не завадило б. Наразі ж визначення таких підстав виходячи із загального змісту ЦК України на практиці викликає значні труднощі.

Спочатку розглянемо питання про підстави виникнення володіння.

Хоча, як зазначалось, ЦК України не вказує на підставу виникнення фактичного володіння, уявляється, що в загальному вигляді таку підставу можна визначити як просте заволодіння майном. Тобто фактичне володіння виникає на підставі заволодіння майном. Таке заволодіння є незаконним, оскільки воно не ґрунтується на правовому титулі. Деякі норми ЦК непрямо вказують на випадки виникнення такого незаконного фактичного володіння.

Прикладом в ЦК України виникнення фактичного володіння є передбачене ст. 344 ЦК України добросовісне заволодіння майном, яке може згодом привести до набуття права власності. Особа, яка таким чином заволоділа майном, впродовж всього часу свого володіння аж до набуття нею права власності є незаконним володільцем.

Слід також звернути увагу на ст. 658 ЦК України. Відповідно до неї право продажу товару, крім випадків примусового продажу та інших випадків, встановлених законом, належить власникові товару. В той же час, якщо продавець товару не є його власником, покупець набуває право власності лише у випадку, якщо власник не має права вимагати його повернення. Отже, якщо покупець купив товар у особи, яка не мала права його продавати, то він все одно набуває право власності на таке майно, але лише за умови, що справжній власник не має права вимагати повернення такого товару. Однак, якщо власник і має таке право, це зовсім не означає, що він скористається ним. Разом з тим покупець, незважаючи на останнє, вже не зможе набутти право власності на придбану ним річ. В цьому випадку покупець буде фактичним володільцем речі.

Стаття 658 ЦК України застосовується лише до відносин купівлі — продажу. На відміну від неї, ст. 330 ЦК України регулює подібні ситуації в цілому. Згідно з цією статтею, якщо майно відчужене особою, яка не мала на це права, добросовісний набувач набуває право власності на нього, якщо майно не може бути витребуване у нього власником. У свою чергу ст. 388 ЦК України наводить вичерпний перелік підстав, за яких майно може бути витребуване від добросовісного набувача. Власник може не використати своє право на витребування майна, проте, формально він його має. В такому випадку добросовісний набувач майна вже не може стати його власником. Він стає незаконним фактичним володільцем відповідного майна.

Підставою виникнення фактичного володіння відповідно до цивільного законодавства України є також виявлення безхазяйної рухомої речі. Згідно з ч. 3 ст. 335 ЦК України такі речі можуть набуватися у власність за набувальною давністю і, відповідно, впродовж строку набувальної давності таке безхазяйне майно знаходиться у фактичному володінні. Далі автором буде розглянуто й інші підстави виникнення фактичного володіння.

Відносно права володіння або ж законного володіння, ЦК України чітко встановлює, що воно виникає на підставі договору з власником або особою, якій майно було передане власником, а також на інших підставах, встановлених законом (ст. 398 ЦК України).

Першою підставою виникнення права володіння є договір з власником або особою, якій майно було передане власником. Право володіння на цій підставі виникає тоді, коли відповідний договір передбачає передачу майна контрагенту (володільцю) в тимчасове користування. Слід зазначити, що ЦК України передбачає велику кількість подібних договорів, зокрема, договір найму, зберігання, лізингу, договори про встановлення інших речових прав на чуже майно (сервітуту, емфітевзису, суперфіцію) тощо.

Сторонами такого договору є, з одного боку, володілець, а з іншого — власник або особа, якій майно було передане останнім за наявності відповідних повноважень відносно передачі права володіння іншій особі.

Слід зауважити, що власник майна теж має право володіння, але він володіє своїм майном і здійснює своє право володіння в межах права власності, як одну з правоможностей власника. Таким чином ст. 398 ЦК України, яка визначає підстави виникнення права володіння чужим майном на володіння власника не розповсюджується [2, 668 669].

Що ж до «інших підстав, встановлених законом», які теж можуть спричинити виникнення права володіння, то, на жаль, ЦК України не розкриває їх зміст. Однак, на думку вчених, цими підставами можуть бути:

- односторонні правочини;
- юридичні вчинки;
- правові акти суб'єктів публічного права;
- рішення суду та інші [3, 387].

Такі підстави присутні у великій кількості конкретних випадків виникнення права володіння, які містить вітчизняне законодавство.

Так, згідно зі ст. 58 Закону України «Про виконавче провадження» описане та арештоване державним виконавцем майно боржника може бути вилучене в нього та передане на зберігання іншим особам, призначеним державним виконавцем [4]. Представляється, що в такому разі особа, якій майно було передано на зберігання є ніким іншим ніж законний володілець. Підставою ж виникнення такого права володіння є адміністративний акт.

Підставою виникнення права володіння може бути також заповіт (тобто односторонній правочин), за яким спадкодавець передає спадкоємцям своє право володіння.

Згідно зі ст. 337 ЦК України «Знахідка» особа, яка знайшла загублену річ після виконання всіх встановлених законом вимог щодо повідомлення відповідних осіб і заявлення у відповідні органи про знахідку, має право зберігати її у себе. Хоча ЦК України прямо не вказує на статус такого зберігача, за всіма ознаками можна зробити висновок, що він є законним володільцем [5, 14]. Якщо ж особа, яка знайшла загублену річ, не виконає встановлених законом вимог (ч. 1, 2 ст. 337 ЦК України) і залишить знайдену річ собі, то вона набуде

статусу незаконного володільця. Таким чином ст. 337 ЦК України встановлює підстави для набуття як законного, так і незаконного володіння.

Подібно до регулювання відносин з приводу знахідки, ЦК України закріплює відносини щодо бездоглядної домашньої тварини (ст. ст. 340, 341 ЦК України). Особа, яка затримала бездоглядну домашню тварину, зобов'язана негайно повідомити про це власника і повернути її. Якщо власник або місце його перебування невідомі, особа, яка затримала тварину, зобов'язана протягом трьох днів заявити про це міліції або органам місцевого самоврядування. Якщо особа не виконає зазначених вимог і привласнить тварину, її слід вважати незаконним фактичним володільцем.

Якщо ж вказані вимоги будуть виконані, то на час розшуку власника особа, яка затримала тварину, може залишити її у себе на утриманні та в користуванні. У такої особи виникає право володіння затриманою твариною.

Відповідно до ст. 341 ЦК України, якщо протягом шести місяців з моменту заявлення про затримання бездоглядної робочої або великої рогатої худоби і протягом двох місяців — щодо інших домашніх тварин не буде виявлено їхнього власника або він не заявить про своє право на них, право власності на ці тварини переходить до особи, в якій вони були на утриманні та в користуванні. До набуття зазначеною особою права власності її слід вважати титульним володільцем.

Заперечення у автора викликає думка В. М. Коссака щодо виявлення скарбу як можливої підстави виникнення права володіння [6, 332]. Згідно зі ст. 343 ЦК України, яка регулює відносини щодо скарбу, особа, яка виявила скарб, набуває право власності на нього. З огляду на те, що зазначена стаття не вказує на будь-які строки для набуття права власності, а про недопустимість застосування в цьому випадку строків набувальної давності (які могли б теоретично бути застосовані в силу спорідненості відповідних відносин) прямо вказує ч. 3 ст. 335 ЦК України, слід вважати, що право власності на скарб виникає відразу ж після його виявлення. Таким чином, особа, яка виявила скарб, стає саме його власником, а не володільцем.

Що ж до виявлення скарбу, що є пам'яткою історії та культури, право власності на який набуває держава, то, в разі невиконання особою, яка виявила такий скарб встановленої законом вимоги щодо негайного повідомлення про нього міліції або органу місцевого самоврядування, і привласнення його такою особою, її треба вважати незаконним володільцем. Це ж саме стосується і особи, яка привласнила скарб, виявлений під час розкопок, пошуків, що проводилися відповідно до її трудових або договірних обов'язків.

Таким чином, відповідно до ст. 343 ЦК України факт виявлення скарбу може бути підставою набуття права власності або фактичного володіння, але ні в якому разі не права володіння.

В законодавстві України можна знайти ще багато різноманітних підстав виникнення як права володіння, так і фактичного володіння.

Далі варто розглянути підстави припинення володіння.

Стаття 399 ЦК України вказує, що право володіння припиняється у разі:

- відмови володільця від володіння майном;
- витребування майна від володільця власником майна або іншою особою;
- знищення майна;
- інших випадках, встановлених законом.

Враховуючи назву статті — «Припинення права володіння», можна зробити висновок, що в ній йдеться про підстави припинення виключно законного володіння. Однак це уявлення не відповідає дійсності. Більше того, деякі з перерахованих в статті підстав взагалі не можуть бути застосовані щодо законного володіння, а стосуються виключно незаконного. Таким чином, зазначена стаття містить підстави припинення як законного, так і незаконного володіння, які відрізняються між собою, з огляду на неоднакову природу фактичного володіння і права володіння чужим майном. В той же час, такий зміст цієї статті ЦК України не відображений в її назві [7, 623].

Однією з підстав припинення як титульного, так і безтитульного володіння є відмова володільця від свого володіння майном.

ЦК України не вимагає вчинення будь-яких формальних дій для відмови від володіння. Достатньо вчинення фактичних дій, які свідчать про таку відмову. Проте, це стосується тільки фактичного володіння, адже для припинення права володіння простої відмови володільця може бути недостатньо. Так, відмова володільця від володіння майном не є загальною підставою припинення права володіння, заснованого, наприклад, на договорі. Особа, яка володіє відповідним майном на підставі договору не може, за загальним правилом, в односторонньому порядку відмовитись від володіння. Це обумовлено тим, що згідно з положеннями ЦК України одностороння відмова від зобов'язання або одностороння зміна його умов не допускаються, якщо інше не встановлено договором чи законом. Наприклад, повернення наймачем майна наймодавцю за договором, укладеним на певний строк, не є, за загальним правилом, підставою припинення зобов'язання і не припиняє прав та обов'язків наймача за договором. Шляхом простої відмови від права володіння не може також припинитися право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис).

Однак в інших випадках ЦК України допускає можливість припинення права володіння чужим майном шляхом відмови від нього. Так, відповідно до ч. 2 ст. 341 ЦК України особа, яка на підставі норм цивільного законодавства утримує та користується затриманою нею бездоглядною твариною (тобто законно володіє нею), може відмовитись від передбаченої в такому випадку законом можливості набути право власності на цю тварину. Оскільки до набуття права власності зазначена особа є титульним володільцем, то уявляється, що відмовившись від набуття права власності, вона водночас відмовляється і від здійснення права володіння, адже з моменту такої відмови бездоглядна тварина переходить у власність територіальної громади. Подібним чином відмовитись від права володіння чужим майном може особа, яка знайшла загублену річ і на підставі норм цивільного законодавства зберігає її, тобто здійснює право володіння (ч. 2 ст. 338 ЦК України).

Отже, така підстава припинення володіння як відмова від нього є універсальним засобом припинення лише фактичного володіння. Що ж до титульного володіння, воно лише в деяких прямо встановлених законом випадках може припинятися на підставі відмови від нього володільця.

Інша зазначена ЦК України підстава припинення володіння — витребування майна від володільця власником майна або іншою особою — на думку юристів, взагалі може бути застосована виключно до фактичного володіння [8, 670-671]. Так, відповідно до ст. 387 ЦК України власник має право витребувати своє майно від особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави заволоділа ним. При цьому, якщо такий володільець є недобросовісним, власник може витребувати майно в будь-якому випадку (ст. 400 ЦК України), якщо ж незаконний володільець є добросовісним, майно від нього може бути витребуване тільки в разі дотримання умов, визначених ст. 388 ЦК України. Стосовно титульного володіння, цивільне законодавство України не передбачає можливості витребування власником відповідного майна від законного володільця. Це не означає, що власник зовсім позбавляється можливості повернути собі майно. Таке повернення просто базується на інших підставах. Наприклад, якщо законне володіння виникає на підставі договору з власником, останній має застосовувати для задоволення своїх вимог відповідні зобов'язальні засоби.

Таким чином слід зазначити, що, хоча ця підстава міститься в статті, яка, виходячи з назви, має закріплювати підстави припинення права володіння (тобто законного володіння), вона може бути застосована виключно як підстава припинення фактичного володіння.

Останньою прямо зазначеною в ЦК України підставою припинення права володіння є знищення майна, яке є безпосереднім об'єктом такого володіння. Зазначена підстава може призвести до припинення як права володіння чужим майном, так і фактичного володіння.

Перелік підстав припинення володіння, зазначений в ст. 399 ЦК України не є вичерпним. До інших підстав припинення володіння слід віднести, наприклад, поєднання в одній особі володільця і власника майна, яке призводить до припинення як законного, так і незаконного володіння.

О. В. Дзера вважає доцільним врахувати також положення ст. 346 «Підстави припинення права власності» ЦК України [2, 671]. Так, якщо у володінні титульного чи безтитульного володільця знаходиться майно, що є пам'яткою історії та культури, воно може бути примусово викуплене відповідними державними органами. Подібним чином володіння припиняється в разі викупу земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю. Підставою припинення може бути також вилучення відповідної речі — предмета володіння з цивільного обігу. Отже, в ЦК України можна знайти не тільки прямо зазначені в ст. 399 підстави припинення володіння, а й багато інших.

Викладене дає можливість дійти висновку, що обраний законодавцем спосіб регулювання підстав виникнення і припинення володіння призвів до абсолютного змішування підстав виникнення та припинення права володіння і фактичного володіння, що на практиці може призвести до значних труднощів при

їх визначенні. Необґрунтованим здається ігнорування підстав виникнення і припинення фактичного володіння в назвах відповідних статей ЦК України, з огляду на часткове їх регулювання самими нормами цих статей. Крім того, перелік підстав, насамперед, припинення як законного, так і незаконного володіння, на думку автора, потребує доповнення.

Таким чином, подальшої розробки і вивчення потребують питання систематизації підстав виникнення та припинення права володіння й фактичного володіння в контексті вдосконалення і узгодження законодавчої регламентації концепції інституту володіння в цілому.

Література

1. Проект Цивільного кодексу України від 25 серпня 1996 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.rada.gov.ua.
2. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. У 2 т. Т. I / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. — К. : Юрінком Інтер, 2005.
3. Харитонов Е. О. Гражданское право Украины : учебник / Е. О. Харитонов, Н. А. Саниахметова. — Х. : ООО «Одиссей», 2004.
4. Про виконавче провадження : Закон України від 21 квіт. 1999 р. // Відомості Верховної Ради. — 1999. — № 24. — Ст. 207.
5. Цюра В. В. Речові права на чуже майно : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / В. В. Цюра. — К. : Вид-во Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка, 2007.
6. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / за ред. В. М. Коссака. — Вид. 2-ге, змін. і допов. — К. : Істина, 2008.
7. Гражданский кодекс Украины : комментарий. Т. I. — Изд. 2-е. — Х. : ООО «Одиссей», 2004.

Анотація

Касилова Д. Ю. Підстави виникнення і припинення володіння. — Стаття.

У статті автор досліджує підстави виникнення і припинення володіння. Аналізується чинне цивільне законодавство з цього приводу, положення якого порівнюються з нормами проекту ЦК України. Автор робить висновок щодо неузгодженості відповідних норм ЦК України і необхідності їх подальшого вдосконалення.

Ключові слова: підстави виникнення володіння, підстави припинення володіння, право володіння, фактичне володіння, інститут володіння.

Аннотация

Касилова Д. Ю. Основания возникновения и прекращения владения. — Статья.

В статье автор исследует основания возникновения и прекращения владения. Анализируется действующее законодательство по этому поводу, положения которого сравниваются с нормами проекта ГК Украины. Автор делает вывод относительно несогласованности соответствующих норм ГК Украины и необходимости их дальнейшего совершенствования.

Ключевые слова: основания возникновения владения, основания прекращения владения, право владения, фактическое владение, институт владения.

Summary

Kasilova D. Y. The Grounds of Possession Emergence and Termination. — Article.

In this article author examines grounds of origin and termination of possession. Existing law on this subject is analyzed in comparison with the rules of the draft of the Civil Code of Ukraine. The author makes a conclusion about the inconsistency of the norms of the Civil Code of Ukraine and the need for their further improvements.

Keywords: grounds of origin of possession, grounds of termination of possession, right of possession, actual possession, institution of possession.